

टिप्पणी

12

ध्रुवस्वामिनी

आधुनिकहिन्दीनाटकानां प्रमुखनाटककारत्वेन जयशंकरप्रसादस्य नाम महत्त्वपूर्णम् अस्ति। आधुनिकनाट्यलेखने तेन नूतनं आयामं दत्तम्। यदि प्रसादात् पूर्वं हिन्दीनाट्यकाराः पश्यामः तर्हि सः अधिकतया पौराणिक-ऐतिहासिक-आङ्ग्ल-नाटकानाम् अनुवादं वा अनुकूलनं वा कुर्वन् दृश्यते। प्रसादस्य मूलग्रन्थेषु वर्तमानकालस्य विषयाः अपि सन्ति। जयशंकरप्रसादः पूर्वं लिखितस्य कस्यचित् नाटकस्य अनुवादं वा अनुकूलनं वा न करोति न च पुनः सृजति। सः स्वविचाराः, भावनाः च नाटकद्वारा स्वतन्त्रतया प्रकटितवान् अस्ति।

प्रसादस्य नाटकानि प्रायः नाट्यशास्त्रस्य परीक्षायां स्थापितानि सन्ति। कदाचित् अधिकं नाट्यम् इति कथ्यते स्म, कदाचित् प्रसादस्य कृतीनां कृते नूतनस्य मञ्चप्रविधिस्य आवश्यकता अनुभूयते स्म। प्रसादः स्वयम् अपि कथयति यत् यदि आधुनिकनाट्यविधिना नाटकानि मञ्चयन्ति तर्हि मम नाटकानि मञ्चयोग्याः सन्ति। सः स्वसमयात् पूर्वं भविष्यस्य नाट्यस्य कल्पनां कुर्वन् दृश्यते। गहन ऐतिहासिक रोमान्टिकदृष्टिः, देशभक्तिभावना, महिलाविमर्श इत्यादयः बहवः विषयाः तस्य नाटकेषु मुक्ततया अग्रे आगच्छन्ति। अस्मिन् पाठे जयशंकरप्रसादस्य लिखितस्य ध्रुवस्वामिनीनाटकस्य चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा, भवन्तः-

- ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- ध्रुवस्वामिनी कथा विषये ज्ञातुं;
- ध्रुवस्वामिनी चारित्राणाम् विषये ज्ञातुं; तथा

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

- ध्रुवस्वामिनीयां प्रयुक्तानां नाटकीयप्रविधिनां विषये जानन्ति।

12.1 ध्रुवस्वामिनी

ध्रुवस्वामिनी जयशंकरप्रसादस्य विख्यातं नाटकं यस्य प्रकाशनं १९३३ तमे वर्षे अभवत्। ध्रुवस्वामिनी जयशंकरप्रसादस्य अन्तिमनाटकम् अस्ति। जयशंकरप्रसादः इत्यनेन अस्मिन् नाटके समुद्रगुप्तस्य मृत्युकालस्य चन्द्रगुप्तस्य सिंहासनारोहस्य च सुन्दरं चित्रणं कृतम् अस्ति। सः तत् ऐतिहासिकं कालखण्डं कथायां स्वकल्पना अलङ्कर्तुं प्रयतितवान् अस्ति। एतत् नाटकं यथार्थं प्रभावशालिनीं च सृष्टिः अभवत्।

प्रसादस्य लिखितं एतत् नाटकं ३ अङ्कीयम् अस्ति। नाटकस्य नायिका ध्रुवस्वामिनी स्त्रीपात्रम्। एतत् ऐतिहासिकप्रकृतेः नाटकम् अस्ति। नाटकस्य कथानकं गुप्तकालेन सह सम्बद्धम् अस्ति। अस्य नाटकस्य कथामूलं विशाखदत्तेन लिखिते 'देवीचन्द्रगुप्तः' इति संस्कृतनाटके दृश्यते। अस्य नाटकस्य माध्यमेन प्रसादः वर्तमानसमये इतिहासं प्रति प्रेक्षकाणां पाठकानां च ध्यानं आकर्षितवान्। ते भारतस्य गौरवपूर्णं अतीतं राष्ट्रियचेतना च माध्यमेन भारतस्य वर्तमानस्य प्रक्षेपणं कर्तुं प्रयतन्ते। यथा नाटकलेखनस्य भारतीयपरम्परा आसीत् यत् ऐतिहासिकं वा पौराणिकं वा कथां स्वीकृत्य नाटककारः निश्चितरूपेण स्वस्य कल्पनाया मूलकथायां किञ्चित् परिवर्तनं करोति, तथैव जयशंकरप्रसादः अपि इतिहासस्य कल्पनायाश्च सुन्दरं संयोजनं कृतवान् अस्ति ध्रुवस्वामिनी खेलते।

पाठगतप्रश्नाः 12.1

1. ध्रुवस्वामिनी नाटकं कदा प्रकाशितम्?
2. ध्रुवस्वामिनी नाटके कति कृतयः सन्ति?
3. नाटकस्य कथानकं कस्य कालस्य सम्बन्धी अस्ति?
4. ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य सम्बन्धः विशाखदत्तस्य कस्य नाटकस्य?
5. ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य किं प्रयोजनम्?

12.2 ध्रुवस्वामिनीनाटकस्य कथानकम्

ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य मुख्यं केन्द्रं च स्त्रीपात्रम् अस्ति। एतत् पात्रं केन्द्रे स्थापयित्वा सम्पूर्णा कथा बुना अस्ति। कथायां दर्शितं यत् रामगुप्तः शिखरस्वामी इत्यस्य षड्यन्त्रे लिप्तति, बलात् ध्रुवस्वामिनीं विवाहं कृत्वा राज्यं अपि हरति। नाटकस्य प्रतिनायकः शकराजः। तस्याः सौन्दर्यं

टिप्पणी

श्रुत्वा ध्रुवस्वामिनी इत्यस्याः मोहः भवति, सन्धिप्रस्तावरूपेण रामगुप्तात् ध्रुवस्वामिनीं याचते। रामगुप्तः स्वस्य कायरतां प्रदर्शयन् ध्रुवस्वामीं समर्पयितुं सज्जः भवति, परन्तु चन्द्रगुप्तः एतत् न स्वीकुर्वति। चन्द्रगुप्तध्रुवस्वामिनयोः संवादः अस्ति यस्मिन् ध्रुवस्वामिनी स्वभावं प्रकटयति। नाटकान्ते चन्द्रगुप्तः शकराजं हत्वा ध्रुवस्वामिनीं विवाहं करोति। एषा सर्वा कथा मुख्यतया त्रिषु कृत्येषु वर्णिता अस्ति। कृत्येषु कथिता कथा यथा-

अंकः-1

अस्य कृत्यस्य आरम्भे रामगुप्तस्य शिबिरं दर्शितम् अस्ति। ध्रुवस्वामिनी शिबिरं प्रविशति। तेन सह पुरुषः स्त्री च खड्गवाहकः आगच्छति। नारी आदौ किञ्चित्कालं न वदति परन्तु पश्चात् सा ध्रुवस्वामिनीं चन्द्रगुप्तस्य विषये कथयति। चन्द्रगुप्तः ध्रुवस्वामिनीं सर्वात्मना प्रेम करोति इति च कथयति। तेन सह सा चन्द्रगुप्तस्य स्थितिं ध्रुवस्वामिनीम् अपि सूचयति। ततः सहसा रामगुप्तः शिबिरं प्रविशति। सः अतीव चिन्तितः दृश्यते। ध्रुवस्वामिनी अद्यापि चन्द्रगुप्तं प्रेम करोति इति आशङ्कया पूर्णः इति तस्य संवादैः ज्ञायते।

ध्रुवस्वामिनी-रामगुप्तयोः मध्ये सम्भाषणं प्रचलति, तदा सहसा एकः रक्षकः प्रविशति। सः रामगुप्ताय दुःखदं वार्ताम् दातुम् इच्छति परन्तु रामगुप्तः तस्य वचनं न शृणोति। सः केवलं ध्रुवस्वामिनी विषये चिन्तितः अस्ति। अमत्यशिखरः स्वामी रामगुप्ताय कथयति यत् शकराजः सन्धिप्रस्तावं प्रेषितवान् अस्मिन् प्रस्तावे सः स्वस्य सामन्तानाम् कृते गुप्तसाम्राज्यस्य सामन्तानाम् पत्न्यानां कृते च ध्रुवस्वामीं आग्रहं कृतवान्। यदि एषः प्रस्तावः न स्वीकृतः तर्हि सः गुप्तसाम्राज्यं आक्रम्य सर्वं नाशयिष्यति।

रामगुप्तः स्वस्य कायरतां दर्शयन् एतत् प्रस्तावम् अङ्गीकुर्वति। ध्रुवस्वामिनी एतस्य दृढविरोधं करोति, रामगुप्तं च एतत् न कर्तुं प्रार्थयति। परन्तु ध्रुवस्वामिनी वचनं रामगुप्तः न शृणोति। चन्द्रगुप्तः एतस्य प्रस्तावस्य विषये ज्ञात्वा रामगुप्तस्य कायरतायाः कृते ताडयति, ध्रुवस्वामिनः स्थाने स्वयं शकराजस्य शिबिरं गन्तुं निश्चयं करोति। रामगुप्तः शिखरस्वामी च धरुवास्वामीं च सह गन्तुं याचन्ते। अन्ते चन्द्रगुप्तः धरुवस्वामिनी च शकराजस्य शिबिरं गन्तुं सज्जौ भवतः।

अंकः-2

अस्य कृत्यस्य स्थलं शकराजस्य शिबिरम् अस्ति। कोमा शकराजस्य शिबिरे दृश्यते यः शकराजस्य सखी अस्ति। अथ सहसा शकराजः खड्गहस्तेन प्रविशति। सः अत्यन्तं चिन्तितः दृश्यते। सः स्वस्य दूतं खिगिल् इत्यस्य उद्विग्नतापूर्वकं प्रतीक्षते। कोमाम् दृष्ट्वा सः तया सह वार्तालापं कर्तुं आरभते। सः हृदये प्रचलन्तं भ्रमं कोमा सह साक्षां करोति। कोमा तं शान्तं कर्तुं मद्यस्य चषकं प्राप्तुं गच्छति।

ततः खिगिलः प्रविशति। सः शकराजाय वार्ताम् अयच्छति यत् रामगुप्तेन तस्य द्वयोः प्रस्तावयोः स्वीकारः कृतः। शकराजः प्रसन्नः अस्ति। कोमा गुप्तरूपेण तयोः मध्ये प्रचलति संभाषणं

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

शृणोति। शकराजः स्वस्य सामन्तानाम् आज्ञां ददाति यत् ते विजयस्य उत्सवं कुर्वन्तु।

शकराजः ध्रुवस्वामिनः आगमनस्य विचारेण अधीरः भवति। खिड्गलः शकराजं कथयति यत् ध्रुवस्वामिनः पालकी आगता अस्ति तथा च सः अपि कथयति यत् ध्रुवस्वामिनी शकराजस्य एकः एव मिलितुं याचितवान् इति। कोमः शकराजस्य एकान्ते गन्तुं निषेधयति। परन्तु शकराजः कामाधैर्यः तां श्रोतुं नकारयति, तस्याः निन्दां च करोति। सः स्वस्य धर्मगुरुमिहिरस्य अपि अपमानं करोति। मिहिरः कोमं स्वेन सह गृहीत्वा गच्छति।

ध्रुवस्वामिनी चन्द्रगुप्तौ च ध्रुवस्वामिनीवेषौ मञ्चं प्रविशन्तौ परस्परं संभाषणं कुर्वन्तौ। उभौ अपि ध्रुवस्वामिनी इति कथयन्ति। शकराजः ताभ्यां दृष्ट्वा तयोः सौन्दर्येन मुग्धः भवति। ततः चन्द्रगुप्तः अवसरं गृहीत्वा शकराजं द्वन्द्वयुद्धाय आव्हानं करोति। तयोः युद्धं भवति अन्ते चन्द्रगुप्तः शकराजं हन्ति।

अंकः-3

अस्य कृत्यस्य घटनाः शकराजस्य दुर्गस्य अन्तः कक्षे भवन्ति। ध्रुवस्वामिनी मञ्चे भवति यदा सैनिकः प्रविशति। सा सैनिकं चन्द्रगुप्तस्य आघातस्य विषये पृच्छति। सहसा पुरोहितः मञ्चं प्रविशति। सः ध्रुवस्वामिनीं महादेवी इति आह्वयति, स्वस्त्यनाय विशेषं धार्मिकानुष्ठानं कर्तुं याचते, परन्तु ध्रुवस्वामिनी स्वं महादेवी इति वक्तुं नकारयति। सा स्वसंवादिषु पुरोहितानां शास्त्रेषु च वर्णितानां स्त्रियाः करुणावस्थायाः विषये स्वभावं प्रकटयति। पुरोहितः पुनः स्वस्य धर्मशास्त्रं पश्यामि इति वदन् गच्छति।

मिहिर्देवः कोमा च मञ्चं प्रविश्य शकराजस्य मृतशरीरं हर्तुं प्रार्थयन्ति। ध्रुवस्वामिनी तान् आज्ञापयति मृतशरीरं हर्तुं। तदा एव चन्द्रगुप्तः मञ्चं प्रविश्य ध्रुवस्वामिनीं वदति यत् इदानीं तस्य अत्र स्थातुं निष्प्रयोजनम्।

सहसा पृष्ठभूमितः कोलाहलः श्रूयते। मन्दाकिनी प्रविश्य चन्द्रगुप्ताय कथयति यत् रामगुप्तस्य सैनिकाः शकराजस्य शरीरं हरन् आचार्यमिहिरं तस्य पुत्रीं कोमा च मारितवन्तः। अस्मिन् विषये सर्वे सामन्ताः दुःखिताः सन्ति। सः अपमानजनकरूपेण रामगुप्तस्य निन्दां कुर्वन् अस्ति।

रामगुप्तः मञ्चं प्रविश्य सर्वं ज्ञात्वा अतीव क्रुद्धः भवति। सः चन्द्रगुप्तं कारागारं कर्तुं आज्ञापयति। ध्रुवस्वामिनी रामगुप्तस्य एतत् कर्म निन्दां करोति, स्वपत्नीत्वेन स्वं न स्वीकुर्वति च। तेन क्रुद्धः रामगुप्तः ध्रुवस्वामिनीम् अपि कारावासं कर्तुं आदेशं ददाति। एतत् सर्वं चन्द्रगुप्तस्य असह्यम् सः शृङ्खलाः भङ्क्ते। ततः अवसरं दृष्ट्वा शिखरस्वामी चन्द्रगुप्तस्य पार्श्वे आगच्छति।

मन्त्रिपरिषदः सभा भवति। तस्मिन् सर्वे मन्त्रिणः सामन्ताः च ध्रुवस्वामीं रामगुप्तस्य तलाकं कृत्वा चन्द्रगुप्तस्य विवाहं कर्तुं अनुमन्यन्ते। रामगुप्तः क्रोधेन चन्द्रगुप्तं कपटेन आक्रमयति परन्तु तदा एकः सामन्तः तं दृष्ट्वा रामगुप्तं हन्ति। अत्रैव नाटकस्य समाप्तिः भवति।

टिप्पणी

एवं प्रकारेण जयशंकरप्रसादः गुप्तकालस्य ऐतिहासिकघटनाम् स्वकल्पना सह नाटकरूपेण परिणमयितवान् अस्ति। इतिहासे एकमेव तथ्यं लभ्यते यत् चन्द्रगुप्तः स्वस्य अग्रजं रामगुप्तं मारयित्वा सिंहासनं प्राप्तवान्, परन्तु चन्द्रगुप्तस्य यस्मात् कारणात् एतत् कर्तव्यम् आसीत्, तस्य कारणं किम् आसीत्? अस्मिन् विषये इतिहासकारानाम् उत्तरं नास्ति। जयशंकरप्रसादः एतस्य प्रश्नस्य आधारं कृत्वा परम्परायाः आच्छादने शताब्दशः भारतीयसमाजस्य प्रचलितस्य नारीशोषणस्य विषयस्य मौलिकतां दत्तवान्। नाटकस्य मूलभावनायां स्त्रियाः स्वतन्त्रतायाः तेषां अधिकारानां च विषये बहवः प्रश्नाः सन्ति ये ध्रुवस्वामिनीयाः संवादेशु बहिः आगच्छन्ति। पुरुषः स्त्रियं केवलं भोगस्य विषयं मन्यते, पुरुषः एकादशाधिकं विवाहं कर्तुं शक्नोति, विवाहविषये स्त्रियाः इच्छायाः अनिच्छायाः च विषये कोऽपि प्रश्नः नास्ति, स्त्रियाः पुनर्विवाहः न भवति, एतादृशाः बहवः विषयाः सन्ति ये अन्तः बहिः आगच्छन्ति एतत् नाटकम्। जयशंकरप्रसादः न केवलं महिलासमस्याः महता कौशलेन अभिव्यक्तं करोति अपितु तस्य अन्ये पात्राणि अपि अवसरं प्राप्य रूढिवादविरुद्धं विद्रोहं प्रदर्शयन्ति इव दृश्यन्ते। यथा कोमा स्वेन सह कृतं अन्यायं सहते, तथैव मन्दाकिनी, ध्रुवस्वामी च शताब्दशः स्त्रियाः विरुद्धं प्रचलितानां दुष्टप्रथानां विषये प्रश्नान् उत्थापयन्ति। नाटकस्य समाप्तिः अतीव आदर्शस्वरस्य उपरि भवति।

पाठगतप्रश्नाः 12.2

1. रामगुप्तः कस्मिन् विषये संशयः अस्ति?
2. शकराजः रामगुप्ताय कः प्रस्तावः करोति?
3. कोमः कः?
4. द्वितीयकर्मणि घटना कस्मिन् स्थाने भवति?
5. रामगुप्तः कथं हतः?
6. ध्रुवस्वामिनीचन्द्रगुप्तयोः कः सम्बन्धः?
7. नाटकस्य अन्ते किं भवति?

12.3 ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य पात्राणि

ध्रुवस्वामिनी, मन्दाकिनी, कोमा इति ध्रुवस्वामिनीनाटके त्रीणि स्त्रीपात्राणि सन्ति। पुरुषपात्राः रामगुप्तः, चन्द्रगुप्तः, शिखरस्वामी, शकराजः, खिगिलः, मिहिरदेवः, पुरोहितः च सन्ति। एतेषां मुख्यपात्राणां अतिरिक्तं केचन अन्ये पात्राणि अपि नाटके प्रविशन्ति यथा- हिजरा, बौना, कुब्जः, प्रतिहारी, खडगधारिणी, कुमारः, सामन्तः इत्यादयः परन्तु सम्पूर्णस्य नाटकस्य कथा केवलं ३ पात्रेषु केन्द्रीभूता अस्ति। ध्रुवस्वामिनी, रामगुप्तः, चन्द्रगुप्तः च। नाटकस्य सम्पूर्णा क्रिया तान्

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

केन्द्रे स्थापयित्वा निर्मिता अस्ति। अधुना तेषां विषये किञ्चित् विस्तरेण ज्ञास्यामः-

ध्रुवस्वामिनी

ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य सम्पूर्णा घटना ध्रुवस्वामिनी परितः परिभ्रमति। ध्रुवस्वामिनी रामगुप्तेन बलात् विवाहिता अस्ति किन्तु अन्ते सा चन्द्रगुप्तं पतिं स्वीकुर्वति। अस्य नाटकस्य मुख्यनायिका ध्रुवस्वामिनी अस्ति। नाटकस्य कथानकात् वयं ज्ञास्यामः यत् चन्द्रगुप्तः ध्रुवस्वामी च परस्परं आकृष्टौ स्तः परन्तु शिखरस्वामी इत्यस्य षड्यंत्रकारणात् चन्द्रगुप्तस्य अग्रजः रामगुप्तः बलात् विवाहं करोति तथा च चन्द्रगुप्तस्य राज्यं धोखाधड़ीपूर्वकं हत्वा अपि गृह्णाति।

ध्रुवस्वामिनीयाः सौन्दर्यं अद्वितीयम् अस्ति। सा तावत् सुन्दरी यत् शकराजः तस्याः सौन्दर्येण मोहितः भवति। सः केनापि प्रकारेण ध्रुवस्वामिनीं प्राप्तुम् इच्छति, अतः सः रामगुप्ताय सन्धि प्रस्तावम् प्रेषयति। तस्याः सौन्दर्यात् एव चन्द्रगुप्तः तस्याः हृदयं दत्तवान्।

यदि वयं नाटकारम्भं पश्यामः तर्हि ध्रुवस्वामिनी पूर्णतया पुरुषाश्रितायाः स्त्रीरूपेण दृश्यते। चन्द्रगुप्तस्य प्रेम्णि पतित्वा अपि सा रामगुप्तस्य विवाहं विना विरोधं करोति। सा एतां स्थितिं स्वीकृत्य परिस्थित्या अनुकूलतां प्राप्तुं प्रयतते। परन्तु सा कदापि रामगुप्तं हृदयात् स्वीकुर्वितुं न शक्नोति। यदा रामः गुप्तसन्धिप्रस्तावम् अङ्गीकृत्य ध्रुवस्वामिनीं तस्य समीपं प्रेषयितुं सहमतः भवति तदा ध्रुवस्वामिनी हृदयविदारिता भवति। सा तं पुनः पुनः याचते किन्तु रामगुप्तोऽपि एतदपि निराकरोति। तदा सा वदति- “न किमपि, अहं केवलं वक्तुम् इच्छामि यत् पुरुषाः स्त्रियः स्वपशुसम्पत्तिरूपेण मत्वा पीडयितुं अभ्यासं कृतवन्तः, तत् मया सह गन्तुं न शक्नोति। यदि त्वं मां रक्षितुं न शक्नोषि, यदि त्वं स्वकुटुम्बगौरवं स्त्रियाः गौरवं च रक्षितुं न शक्नोषि, तर्हि त्वं मां विक्रेतुं अपि न शक्नोषि।” सा अपि वदति- “अहं न दानस्य वस्तु, शीतलरत्नम्। मम रक्तस्य द्रवः रक्तता अस्ति। मम हृदयं उष्णं तस्मिन् आत्मसम्मानस्य प्रकाशः अस्ति।” यदा रामगुप्तः ध्रुवस्वामिनः आग्रहं निराकरोति तदा तस्य हृदयात् एते व्यञ्जनाः स्फुटन्ति। तस्याः अन्तः विरोधस्य भावः स्वरयुक्तः भवति परन्तु अवसादस्य कारणेन सा आत्महत्यायाः सज्जतां प्राप्नोति।

ध्रुवस्वामिनी इत्यस्याः संवादाः पठन् अत्यन्तं व्यावहारिकः बुद्धिमान् च इति भावः प्राप्यते। सः जीवनस्य विषये अतीव व्यावहारिकः अस्ति। सा स्वहृदयस्य भावनां गुप्तं करोति। सा सर्वेषां पुरतः स्वभावं सहजतया न प्रकटयति। शकराजस्य शिबिरे सा स्वबुद्धेः उपयोगेन चन्द्रगुप्तस्य वधार्थं साहाय्यं करोति। बुद्ध्या जनान् सर्वान् सामन्तान् च स्वपक्षे गृह्णाति। सा च धर्मगुरुणा सह विवादं कृत्वा वाक्हीनं त्यजति।

ध्रुवस्वामिनी सह प्रसादः अनेकानां महिलानां समस्यानां विषये अपि प्रकाशं क्षिप्तवान् अस्ति। कथायां ध्रुवस्वामिनी स्वस्य आत्मगर्वस्य विषये चेतनः अस्ति। एषा भावना तस्याः अन्तः एतावत् प्रबलः यत् रामगुप्तस्य विवाहानन्तरं अपि सा तं कदापि न स्वीकुर्वति यतोहि तस्याः आत्मा कदापि तस्याः कृते तत् कर्तुं न अनुमन्यते। आत्मसम्मानस्य रक्षणार्थं सा प्रथमं रामगुप्तं प्रति आह्वानं करोति परन्तु पश्चात् स्वयमेव उत्तिष्ठति। नाटके ध्रुवस्वामिनी कदाचित् असहायस्त्रीरूपेण

दृश्यते, कदाचित् अन्यायस्य, उत्पीडनस्य च विरुद्धं दृढं वृत्तिम् आचरन्ती दृश्यते। सा च रामगुप्तं कायरं दुर्बलं च वदन् निन्दति।

चन्द्रगुप्तः

चन्द्रगुप्तः नाटकस्य मुख्यनायकः अस्ति। तस्य चरित्रे वीरगुणाः सर्वे सन्ति। स्वभावतः शूरः कर्तव्यनिष्ठः शूरः च। चन्द्रगुप्तस्य रक्तं तदा उष्णं भवति यदा रामगुप्तः ध्रुवस्वामीं शकराजस्य शिबिरं प्रेषयितुं सहमतः भवति। सः रामगुप्तस्य अस्य निर्णयस्य अत्यन्तं निर्भयेन विरोधं करोति। न च एतदेव, सः ध्रुवस्वामिनीरक्षणार्थं स्वप्राणत्यागं कर्तुं अपि सज्जः भवति।

चन्द्रगुप्तः शूरः वीरत्वं च विहाय धैर्यवान्, विवेकशीलः, दयालुः, दानशीलः च अस्ति येन सः अधिकं महत्तरः भवति। सः स्वस्य विरुद्धं कृतानि अत्याचाराणि सहते परन्तु स्वजनस्य विरुद्धं कृतानि अत्याचाराणि कदापि न सहते। गोत्रस्य गौरवार्थं सः ध्रुवस्वामिनी-रामगुप्तयोः विवाहं स्वीकृतवान्, परन्तु ध्रुवस्वामिनः शकराजशिबिरं प्रति प्रेषणं सर्वथा न स्वीकृतवान्। अत एव सः रामगुप्तस्य विद्रोहं करोति।

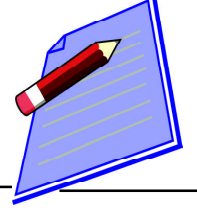
चन्द्रगुप्तस्य अन्यः गुणः प्रमुखः यज्ञः चिन्तनं च। सम्राट् समुद्रगुप्तः यदा चन्द्रगुप्तं भावी सम्राट् इति घोषयति, परन्तु तस्य मृत्योः अनन्तरं रामगुप्तः राज्यस्य सत्तां गृह्णाति। अस्मिन् अवसरे चन्द्रगुप्तः सुखेन स्वराज्यं रामगुप्ताय समर्पयति। एवं चन्द्रगुप्तः पुरुषपात्रेषु श्रेष्ठः नायकः इति उद्भवति। यदि चन्द्रगुप्तः कथायां न स्यात् तर्हि कदाचित् ध्रुवस्वामिनी स्वस्य स्वातन्त्र्यस्य आत्मसम्मानस्य च रक्षणार्थं मुखरः न भवितुम् अर्हति स्म।

रामगुप्तः

अस्य नाटकस्य मुख्यं पुरुषपात्रं रामगुप्तम् अस्ति। ध्रुवस्वामिनः अधिकांशः प्रश्नाः रामगुप्तसम्बद्धाः सन्ति। रामगुप्तस्य चरित्रं दुर्बलं, अक्षमं, कायरं, कामुकं च अस्ति। नाटके रामगुप्तसम्बद्धानि बहूनि लक्षणानि अग्रे आगच्छन्ति। यथा मत्तः, भार्यायाः प्रति उपेक्षितः, अमानवीयः विलासपूर्णः च। यदा रामगुप्तः अन्यैः पात्रैः सह अन्तरक्रियां करोति तदा अपि बहवः विषयाः प्रकाशं प्राप्नुवन्ति। यथा तस्य स्वभावः शङ्कितः। ध्रुवस्वामिनी चन्द्रगुप्तं प्रेम करोति इति तस्य सदा इयं शङ्का वर्तते। यथा तस्य संवादः- “यस्याः स्त्रियाः अन्यस्य शासने निवसति, अन्यस्य पुरुषस्य प्रेम्णा च तस्याः अन्तः गहनः विस्तृतः च अनुरागः अवश्यं भवति, परन्तु न सा एव यः चन्द्रगुप्तं प्रेम करिष्यति। सा कदा क्षतिं प्राप्नुयात् को जानाति? कति दुष्टमण्डलानि अन्तः परिभ्रमितुं आरभेत इति को जानाति। रामगुप्तः शूरः साहसी च नास्ति, अत एव सः युद्धं कृत्वा प्राणान् संकटे स्थापयितुं स्थाने ध्रुवस्वामीं सामन्तपत्न्यः च शकराजस्य हस्ते समर्पयितुं सज्जः अस्ति।

शकराजः

शकराजः ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य लघु किन्तु प्रमुखं पात्रम् अस्ति। द्वितीये कर्मणि प्रादुर्भवति। तस्य सान्निध्यात् नाटकस्य कथानकस्य विग्रहः भवति। शकराजः विदेशीयः शासकः अस्ति। सः

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां परिचयम्

टिप्पणी

शाकदेशात् आगतः अस्ति। स्वभावतः दुर्शिष्टः बर्बरः स्वभावतः। शकराजः युद्धे कुशलः योद्धा कुशलः शासकः अपि अस्ति। सः रामगुप्तस्य शिबिरं परितः कृत्वा पर्वतमार्गं अवरुद्ध्य प्रतिद्वन्द्वीनां मार्गं अवरुद्धं करोति। एवं रामगुप्तं पराजयति।

मिहिरदेवः

मिहिरदेवः नाटके वास्तविकः धर्मगुरुः, स्नेहपूर्णः, भविष्यस्य द्रष्टा, स्वाभिमानी, उच्चचरित्रस्य च रूपेण दृश्यते। सः राजनीतिषु छलस्य, धोखाधडीयाः, अन्यायस्य, उत्पीडनस्य च विरुद्धः अस्ति। यदा शकराजः स्वपदेन भ्रष्टः ध्रुवस्वामिनः प्रस्तावः प्रेषयति तदा मिहिरदेवः शकराजं वदति यत् मानवजगत् सह विस्तृतः सम्बन्धः अस्ति इति राजनीतिः कृते राजनीतिषु हस्तं न हारयतु इति। राजनीतिस्य साधारणघटनासु सफलतां प्राप्य भवन्तः क्षणं यावत् स्वं चतुरं मन्यन्ते। भवन्तः अवगमनस्य त्रुटिं कर्तुं शक्नुवन्ति। स्वर्गप्रकाशः द्वयोः प्रेम्णः हृदययोः मध्ये वसति। मिहिरदेवः कोमस्य पिता अपि अस्ति। कोमा तस्य पुत्री अस्ति। सः जीवनात् अधिकं कोमाम् प्रेम करोति। जयशंकरप्रसादः भविष्यस्य दूरदर्शी इति अस्य पात्रस्य योजनां कृतवान् अस्ति। शकराजः स्वपुत्रीं उपेक्ष्य ध्रुवस्वामिनीं स्वकीयं कर्तुम् इच्छति। शकराजस्य अस्याः अनैतिकनीतेः विषये मिहिरदेवः स्वस्य असहमतिं प्रकटयति।

कोमा

कोमा एकस्याः भारतीयस्य स्त्रियाः रूढिगतपरम्परागतरूपस्य प्रतिनिधित्वं करोति यस्याः कृते तस्याः पतिः एव जीवनस्य एकमात्रं उद्देश्यं भवति। पतिं विना अन्यः कश्चित् लोके नास्ति। कोमा कोमलतायाः भावात्मकतायाः च संयोजनम् अस्ति। तस्य सम्पूर्णं प्रेम केवलं भावानाम् आधारेण भवति। तस्य मनः कस्यचित् उपरि अत्याचारं न पश्यति। शकराजस्य तस्य प्रति कठोरता, क्रूरता च अपि असह्यम् अस्ति। सः स्वभावतः अतीव शीतलः अस्ति। तस्य हृदयं मृदु अस्ति। कोमा नाटके उदारहृदयस्य आदर्शसखीरूपेण दृश्यते। तस्य बुद्धिः चिन्तनं च उत्तराधिकारं प्राप्तम् अस्ति। कोमस्य हृदये उदारता, मानवतायाः चिन्ता च अस्ति। तस्य हृदये अन्यस्त्रीणां प्रति प्रेम वर्तते। आत्मचिन्तां न कृत्वा अपि सा ध्रुवस्वामिनी कृते शकराजस्य विरोधं करोति। विवेकी निर्भयः तपस्वी शान्तिप्रियः यज्ञस्वभावः।

मन्दाकिणी

मण्डाकिणी तृतीया महत्त्वपूर्णा च स्त्रीपात्रम् अस्ति। यद्यपि मुख्यकथायां सः तावत् महत्त्वपूर्णः नास्ति तथापि तस्य चर्चा आवश्यकी अस्ति। मन्दाकिणी विवेकी, बुद्ध्या सा जटिलतमानि अपि परिस्थितिः सहजतया अवगन्तुं शक्नोति। सः अपि निर्भयः अस्ति। पुरतः राजा अस्ति चेदपि सत्यं न्यायं च वक्तुं न बिभेति। नाटकस्य अन्तिमे दृश्ये सा राज्यपरिषदः सम्मुखे रामगुप्तस्य घृणितकार्यस्य कृते भर्त्सयति। सा कथयति- “राजभयेन मन्दाकिनं गले न शक्नोति। यदि भवद्भिः जनानां किमपि ज्ञानं स्यात् तर्हि भवन्तः स्वपरिवारस्य गौरवस्य सदस्यं शत्रुदुर्गं प्रति एवं न प्रेषितवन्तः स्यात्।

सेवाभावना अपि मण्डाकिनीयां अतीव प्रबलम् अस्ति। प्रतिकूलपरिस्थित्यापि सा चन्द्रगुप्तं ध्रुवस्वामिनीं नेतुम् यात्रायां निरता एव तिष्ठति। मण्डाकिनी धार्मिकग्रन्थानां, अन्यायस्य, स्त्रीणां दुर्बलतायाः च रूढिवादीदृष्टिकोणस्य दृढतया विरोधं करोति। सम्पूर्णे नाटके सा स्त्रियाः अधिकारस्य रक्षणार्थं स्वरं उत्थापयन्ती दृश्यते। तस्य संवादिषु स्त्रियाः उत्पीडनं, तेषां क्रन्दनं, करुणा च व्यज्यते। तस्य मनसि धर्मग्रन्थानां प्रति विद्रोहभावना वर्तते। तस्य मते स्त्रियाः दुःखदस्थितेः मुख्यं कारणं धर्मशास्त्रम् अस्ति।

12.5 ध्रुवस्वामिनीनाट्यशैली

कस्यचित् पात्रस्य विषये सर्वाणि सूचनानि वयं नाटकस्य पाठात् प्राप्नुमः। प्रायः लेखकाः स्वनाटकस्य पात्राणां विषये विवरणं प्रस्तुतयन्ति। एते विवरणाः चरित्रचित्रणस्य आधारः भवन्ति। अस्मात् वयं पात्रस्य स्वरूपं, वर्णं, वेषं, प्रकृतिम् इत्यादीनां विषये ज्ञातुं शक्नुमः। पात्राणां ज्ञातुं अवगतुं च अन्यः उपायः अस्ति, यस्मिन् पात्रस्य विषये तस्य उक्तसंवादात् बहु सूचनां प्राप्नुमः। तेषां कृतं कार्यं तेषां अन्तःकरणं प्रकाशयति। जयशंकरप्रसादः स्वनाटकेषु स्वतन्त्रतया पात्राणि प्रस्तुतानि सन्ति। तस्य पुरतः लिखितेषु नाटकेषु पात्राणि प्रायः दिव्य-आसुरी-प्रकृतयः आसन्, कदाचित् नाटककारस्य स्वदृष्टिकोणं प्रतिबिम्बयन्ति स्म। जयशंकरप्रसादः एतादृशानां रूढिवादीनां पात्राणां खण्डनं कृतवान् अस्ति। तस्य नाटकेषु प्रयुक्ताः पात्राणि स्वस्य व्यक्तिगतं आत्मनः अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति। ते मुक्ताः सन्ति, तेषु किमपि प्रकारस्य शुल्कं नास्ति। ध्रुवस्वामिनी इव ध्रुवस्वामिनी चन्द्रगुप्तौ च स्वतः स्वतन्त्रौ तथा च एकस्यैव नाटकस्य नायकविरोधी खलनायकौ वा रामगुप्तः शकराजश्च सर्वथा भिन्नपात्रौ स्तः।

प्रसादस्य नाटकानां विशेषः अस्ति यत् तेषु इतिहासस्य कल्पनायाश्च मनोरञ्जनात्मकः समन्वयः अस्ति। सः ऐतिहासिकघटनाभिः पात्राणां जीवनं अपि करोति, एतेषां ऐतिहासिकघटनानां माध्यमेन वर्तमानकालस्य प्रतिबिम्बं च करोति। जयशंकर प्रसाद रोमान्टिक कवि थे। तस्य पात्रेषु केचन महत्त्वपूर्णाः गुणाः दृश्यन्ते। यथा आत्मगर्वस्य आत्मसम्मानस्य च भावः, महिलासशक्तिकरणं, स्त्रियाः स्वतन्त्रतायाः समानतायाः च भावः तथा च प्रेमस्य सौन्दर्यस्य च रोमान्टिकता। अत एव तस्य नाटकानि न केवलं ऐतिहासिकनाटकानि इति उच्यन्ते अपितु ऐतिहासिकरोमान्टिकनाटकानि अपि उच्यन्ते यतोहि सः इतिहासस्य पात्राणां माध्यमेन वर्तमानकाले रोमाञ्चकारी प्रभावं कुर्वन् दृश्यते।

ध्रुवस्वामिनीतः पूर्वं लिखितानां नाटकानां शिल्पस्य किञ्चित् विविधता अस्ति। अस्मिन् नाटके केवलं त्रीणि कृतयः सन्ति, न च दृश्यानि बहवः सन्ति। पूर्वनाटकेषु जयशंकरप्रसादः रङ्गचिह्नानां अधिकतमं प्रयोगं न कृतवान्, परन्तु ध्रुवस्वामिनीयां सः रङ्गचिह्नानां प्रचुरप्रयोगं करोति। पूर्वनाटकानां विपरीतम्, ध्रुवस्वामिनः कठिनतायां शिथिलता नास्ति। सः कथानकं नाटकशिल्पे कुशलतया ढालितवान् अस्ति। पूर्वानि सर्वाणि नाटकानि दृष्टिकोणे श्रंगारानि सन्ति किन्तु ध्रुवस्वामिनी अर्धं श्रंगारं अर्धं यथार्थं च नाटकम् अस्ति।

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 12.3

1. ध्रुवस्वामिनीनाटकस्य पात्रेषु के गुणाः दृश्यन्ते?
2. प्रसादस्य नाटकानां विशेषः कः?
3. प्रसादस्य चरित्रस्य कः विशेषः?
4. पूर्वनाटकानां तुलने ध्रुवस्वामिनीयां कः भेदः?
5. नाटकस्य कीदृशी ध्रुवस्वामिनी?

भवान् किम् अधिगतम्

- ध्रुवस्वामिनी जयशंकरप्रसादस्य अन्तिमनाट्यसृष्टिः अस्ति।
- ध्रुवस्वामिनी सन् १९३३ तमे वर्षे प्रकाशिता।
- ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य मुख्याधारः ऐतिहासिककथा अस्ति, यस्मिन् समुद्रगुप्तः, चन्द्रगुप्तः, रामगुप्तः च मुख्याः पात्राः सन्ति। अस्मिन् कथायां केवलं उल्लेखः अस्ति यत् चन्द्रगुप्तः रामगुप्तस्य वधं कृत्वा सिंहासनम् आरुह्य किमर्थम् अकरोत् इति न ज्ञायते। प्रसादः अस्य प्रश्नस्य कल्पनायाः आधारं कृतवान्।
- ध्रुवस्वामिनी नाटके ध्रुवस्वामिनी, मन्दाकिणी, कोमा च त्रीणि स्त्रीपात्राणि सन्ति। पुरुषपात्राः रामगुप्तः, चन्द्रगुप्तः, शिखरस्वामी, शकराजः, खिगिलः, मिहिरदेवः, पुरोहितः च सन्ति।
- नाटकस्य नायिका स्त्रीपात्रं ध्रुवस्वामिनी अस्ति। एतत् ऐतिहासिकप्रकृतेः नाटकम् अस्ति। नाटकस्य कथानकं गुप्तकालेन सह सम्बद्धम् अस्ति।
- अस्मिन् नाटके केवलं ३ अङ्काः सन्ति, दृश्यानि च न सन्ति।
- ध्रुवस्वामिनीयां प्रसादः वर्णसंकेतानां बहुप्रयोगं करोति।
- चन्द्रगुप्तः नाटकस्य मुख्यनायकः अस्ति। तस्य चरित्रे वीरगुणाः सर्वे सन्ति। स्वभावतः शूरः कर्तव्यनिष्ठः शूरः च।
- ध्रुवस्वामिनीः अधिकांशः प्रश्नाः रामगुप्तसम्बद्धाः सन्ति। रामगुप्तस्य चरित्रं दुर्बलं, अक्षमं, कायरं, कामुकं च अस्ति।

- कोमा एकस्याः भारतीयमहिलायाः रूढिगतपारम्परिकप्रतिबिम्बस्य प्रतिनिधित्वं करोति यस्याः कृते पतिः एव जीवनस्य एकमात्रं उद्देश्यम् अस्ति। पतिं विना अन्यः कश्चित् लोके नास्ति। कोमा कोमलतायाः भावात्मकतायाः च संयोजनम् अस्ति।
- अस्य नाटकस्य कथामूलं विशाखदत्तेन लिखिते 'देवीचन्द्रगुप्त' इति संस्कृतनाटके दृश्यते। अस्य नाटकस्य माध्यमेन प्रसादः वर्तमानसमये इतिहासं प्रति प्रेक्षकाणां पाठकानां च ध्यानं आकर्षितवान्। ते भारतस्य गौरवपूर्णं अतीतं राष्ट्रियचेतना च माध्यमेन भारतस्य वर्तमानस्य प्रक्षेपणं कर्तुं प्रयतन्ते।

पाठांतप्रश्नाः

1. संस्कृतनाट्यलेखनमालायां ध्रुवस्वामिनीयाः किं महत्त्वम्?
2. ध्रुवस्वामिनी नाटकस्य मूलकथा कथयतु?
3. ध्रुवस्वामिनीनामकरणविषये कथयतु?
4. ध्रुवस्वामिनी के प्रयोगविषये कथयतु?

पाठगतप्रश्नानि उत्तराणि

12.1

1. 1933 तमे वर्षे
2. ध्रुवस्वामिनी नाटके त्रयः अङ्काः सन्ति।
3. गुप्तकालम्
4. देवी चन्द्रगुप्तः
5. अतीतात् वर्तमानं यावत् पाठकानां दर्शकानां च ध्यानं आकर्षयितुं।

12.2

1. ध्रुवस्वामी चन्द्रगुप्तयोः प्रेम्णः विषये रामगुप्तः क्रुद्धः अस्ति।
2. शकराजः सन्धिप्रस्तावं प्रेषितवान् अस्मिन् प्रस्तावे च स्वस्य सामन्तस्य कृते गुप्तसाम्राज्यस्य सामन्तपत्न्यः ध्रुवस्वामीं च आग्रहं कृतवान्। यदि एषः प्रस्तावः न स्वीकृतः तर्हि सः गुप्तसाम्राज्यं आक्रम्य सर्वं नाशयिष्यति।

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

12.3

3. कोमा शकरजस्य प्रेमी अस्ति।
4. द्वितीयकर्मणि घटना शकराजस्य शिबिरे भवति।
5. रामगुप्तः क्रोधेन चन्द्रगुप्तस्य उपरि छलेन आक्रमणं करोति परन्तु तदा एकः सामन्तः तं दृष्ट्वा रामगुप्तं हन्ति।
6. ध्रुवस्वामिनी चन्द्रगुप्तं रोचते स्म किन्तु रामगुप्तेन बलात् विवाहः कृतः।
7. नाटकस्य अन्ते ध्रुवस्वामिनी चन्द्रगुप्तयोः विवाहः भवति।

1. पात्रेषु केचन महत्त्वपूर्णाः गुणाः दृश्यन्ते। यथा आत्मगर्वस्य आत्मसम्मानस्य च भावः, महिलासशक्तिकरणं, स्त्रियाः स्वतन्त्रतायाः समानतायाः च भावः तथा च प्रेमस्य सौन्दर्यस्य च रोमान्टिकता।
2. प्रसादस्य नाटकानां विशेषः अस्ति यत् तेषु इतिहासस्य कल्पनायाश्च मनोरञ्जनात्मकः समन्वयः अस्ति। सः ऐतिहासिकघटनाभिः अपि कथां सजीवं करोति, एतेषां ऐतिहासिकघटनानां माध्यमेन वर्तमानकालस्य प्रतिबिम्बं च करोति।
4. पूर्वनाटकेषु जयशंकरप्रसादः वर्णचिह्नानां अधिकतमं प्रयोगं न कृतवान्, परन्तु ध्रुवस्वामिनीयां सः वर्णचिह्नानां प्रचुरप्रयोगं करोति।
5. ध्रुवस्वामिनी श्रंगारः यथार्थं च नाटकम् अस्ति।